

Г.Б. Тазабекова 

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: tazabekova.gulmira@kaznu.kz

ЖАПОН ТІЛІНДЕГІ «ҚОЛ» СОМАТИЗМІМЕН ҚОЛДАНЫЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СЕМАНТИКАСЫ

Бұл мақала жапон тілінің соматикалық фразеологиясына арналған. Соматикалық фразеологизмдер – адамның дене мүшелерінің атаулары құрамына енген фразеологиялық бірліктер. Мақалада жапон тіліндегі «қол» соматизмімен қолданылатын фразеологиялық бірліктердің лингвокогнитивтік семантикасы анықталады. Зерттеудің мақсаты фразеологизмдердің семантикалық құрылымын когнитивтік лингвистика тұрғысынан ашу болып табылады. Ол үшін алдымен лексикографиялық деректер негізінде жапон тіліндегі «қол» лексемасының дефинициялары талданып, семалары көрсетіледі. Зерттеудің келесі сатысында аталған фразеологизмдер мағынасының коннотативті компоненттері айқындалып, оларға фреймдік талдау жүргізіледі. Зерттеу барысында анықталған осы топтағы фразеологиялық бірліктер арқылы репрезентацияланатын адам өмірінің түрлі аспектілеріне қатысты фреймдер негізге алына отырып, берілген тұрақты тіркестердің фреймдік классификациясы жасалып көрсетіледі. Бұл фреймдік жіктелімге этностың ұлттық дүниетанымы призмасынан талдау жүргізіліп, әр фреймдік топтағы фразеологиялық бірліктерде көрініс тапқан жапон халқының өзіндік этнотанымдық ерекшеліктеріне қатысты ой-тұжырымдар түйінделіп, зерттеу нәтижелері ұсынылады. Жапон тілінің фразеологиялық бірліктерінің мән-мағынасы мен пайда болу уәждерін жан-жақты зерделеудің жапондықтардың шындық болмысты тану ерекшеліктерін, тұтас қоғамның қоршаған ортаға деген қатынасын айқындайтын қағидалары, көзқарастары мен сенімдері жүйесін тереңірек ұғыну үшін маңызы орасан зор.

Түйін сөздер: жапон тілі, соматизм, фразеологиялық бірлік, семантика, фрейм.

G.B. Tazabekova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: tazabekova.gulmira@kaznu.kz

Lingvo-cognitive semantics of phraseological units used with somatism “hand” in Japanese

This article is devoted to the somatic phraseology of the Japanese language. This term refers to phraseology that contain the names of parts of the human body. The article defines the linguocognitive semantics of Japanese phraseology, used with somatism “hand”. The purpose of the study is to reveal the semantic structure of phraseology in terms of cognitive linguistics. For this, first of all, on the basis of lexicographic sources, an analysis of the definitions of the word “hand” was carried out and its semes were determined. At the next stage connotative components of the meaning of phraseology was revealed and frame-analysis was carried out. On the basis of these frames relating to various aspects of human life, was developed frame classification of somatic units used with the lexeme “hand”. By the analysis of this frame classification through the prism of the national worldview of the ethnos, conclusions about the specific ethno-cognitive features of the Japanese people, reflected in the phraseology of each frame group were generalized, and the results of the research were presented. A comprehensive study of the meaning and motives of the Japanese phraseology is of great importance for a deeper understanding the knowledge of Japanese people about true reality, the system of principles, views and beliefs that determine the attitude of society as a whole to the world around them.

Key words: Japanese language, somatism, phraseology, semantics, frame.

Г.Б. Тазабекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: tazabekova.gulmira@kaznu.kz

Лингвокогнитивная семантика фразеологических единиц, используемых с соматизмом «рука» на японском языке

Статья посвящена соматической фразеологии японского языка. Под этим термином понимаются фразеологизмы, содержащие в своем составе слова, называющие части человеческого тела. В статье определена лингвокогнитивная семантика японских фразеологизмов, употребляемых с соматизмом «рука». Цель исследования – выявить семантическую структуру фразеологии с позиций когнитивной лингвистики. Для этого в первую очередь на основе лексикографических источников осуществляется анализ дефиниций слова «рука» и определяются ее семы. На следующем этапе были выявлены коннотативные компоненты значения этих фразеологизмов и осуществлен их фреймовый анализ. Далее посредством фрейм-анализа фразеологизмов были выявлены несколько фреймов, относящихся к различным аспектам жизни человека. На основе этих фреймов разработана фреймовая классификация соматических единиц. Также путем анализа данной фреймовой классификации через призму национального мировоззрения этноса были обобщены выводы касательно специфических этнокогнитивных особенностей японского народа, отраженных во фразеологизмах каждой фреймовой группы и представлены результаты исследования. Всестороннее изучение содержания и источников возникновения японских фразеологизмов имеет большое значение для более глубокого понимания когнитивных особенностей японцев по отношению к истинной реальности, а также системы принципов, определяющих связь с окружающим миром, взглядов и убеждений общества в целом.

Ключевые слова: японский язык, соматизм, фразеологизм, семантика, фрейм.

Кіріспе

Қазақстандағы жапонтану саласы – өзге тілдерге қарағанда, соңғы 20-30 жылдар ішінде қалыптасып, қарқынды дамып келе жатқан салыстырмалы түрде жас салалардың бірі. Сондықтан жапон тілі, тарихы мен мәдениетіне қатысты зерттеулер жүргізу екі мемлекет арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін де, отандық жапонтанушы мамандардың күншығыс елі тілін тереңірек түсініп-ұғынуы үшін де, жалпы еліміздегі осы бағытты одан ірі жетілдіру үшін де маңызды екендігі күмәнсіз.

Қазіргі таңда адам ғаламның орталығы болып саналатын, дүниедегі барлық үдерістерді адам факторымен байланыстыратын антропоцентристік парадигма негізінде когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. пәнаралық ғылымдар қалыптаса бастады. Осыған байланысты жапон тілі мен мәдениетін біріктіре қарастырып, жапон халқының дүниетанымы мен ұлттық болмысын тануға мүмкіндік туды. Нақтырақ айтқанда, бірлық тіл категориялары ішінде когнитивтік және этнолингвистикалық қайнар көздері айқын көрініс тапқан фразеологизмдерді зерделеу жапон халқының басынан кешкен тарихын, бүкіл рухани өмір-тіршілігін, ұлттық болмысын, этнокогнитивтік санасын т.б. тіл

арқылы танып-білуге жол ашады. Осылай тілде астарланған лингвокогнитивтік және лингвомәдени ақпаратты ашып, ұлттың дәстүрлі дүниетанымын ұғыну үшін сол этностың табиғатына сай танымдық ерекшеліктері көрініс тапқан соматикалық фразеологизмдерді зерттеудің маңызы зор екендігі сөзсіз.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Жапон тілінің соматикалық фразеологиясын зерттеген жапон ғалымдарына келер болсақ, М. Яманаши, А. Мацумура, Р. Сатакэ, А. Накамура, П. Ишида, Ю. Мияджи жалпы фразеологизмдердің, оның ішінде соматикалық тіркестердің пайда болу механизмдерін, мағыналарының қалыптасу жолдарын егжей-тегжейлі қарастырады. Жапон лингвист ғалымдары Е. Мацумото, Р. Куроганэ, М. Мори соматизмдердің табиғатын когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеп, олардың фразеологиялық тіркестермен арақатынасын анықтайды; фразеологизмдерді мағыналық тұрғыдан топтастырып, олардың фразеосемантикалық классификациясын ұсынады.

Жалпы жапон тіліндегі фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелерін және оларды аудару ерекшеліктерін зерттеген шетел

ғалымдарының ішінен W.De Lange, C.Boutwell, M.L. Maunard, J. Garrison L. Houghton, ал ресей ғалымдарынан Е.Н. Левченко, Т.М. Гуревич, О.П. Фролова, С.А. Быкова, Н.А. Завьялова т.б. есімдерін атауға болады.

Қазақ тіл білімінде соматикалық фразеологиялық бірліктерді тақырыптық, семантикалық, морфологиялық, құрылымдық, лингвистикалық және этнолингвистикалық тұрғыда зерттеген қазақ ғалымдарының ішінен І. Кеңесбаев, Р.Е. Валиханова, Р. Жайсақова, А. Байталиев, Ф. Оразбаева, А. Елешова, Б.К. Уызбаева т.б. еңбектерін атап өтуге болады. Алайда, өкінішке орай, бүгінгі күнге дейін жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелері зерттелген және қазақ-жапон тілдерінің анатомиялық атаулары құрамына енген фразеологиялық бірліктеріне салыстырмалы талдаулар жасалған отандық жапонтанушы ғалымдардың жазған еңбектері жоқтың қасы. Сондықтан ғылыми тұрғыдан бұл зерттеу жұмысын жазудың отандық жапонтану саласын жетілдіру үшін маңызы зор. Себебі, мұндай зерттеу жұмыстарының нәтижелерін келешекте жапон тілінің тұрақты тіркестеріне қатысты фразеологиялық сөздіктер, оқулықтар, монографиялар жазу үшін қолдануға болады. Сонымен қатар, берілген зерттеуді жүргізудің жапон халқының өмірлік ұстанымдары мен ұлттық құндылықтарымен танысуға, екі ұлт арасындағы қарым-қатынасты одан әрі дамытуға өз үлесін тигізетіндіктен практикалық жағынан да маңызы өте зор.

Жапон тіліндегі «қол» лексемасымен қолданылатын соматикалық фразеологизмдердің пайда болу алғышарттары мен лингвокогнитивтік қайнар көздерін анықтай отырып, олардың семантикасын ашу – зерттеу жұмысының негізгі мақсаты болып табылады. Осы мақсаттың мүддесінен шығу үшін зерттеуде төмендегі міндеттерді шешу көзделді:

♦ жапон тіліндегі құрамына «қол» соматизмі енген фразеологизмдерді тізіп жинақтау;

♦ «қол» лексемасымен қолданылатын соматикалық тұрақты тіркестер арқылы репрезентацияланатын фреймдерді анықтау;

♦ анықталған фреймдердің құрылымын айқындау және оларды топтастыру;

♦ фреймдік жіктелім негізінде жапон тіліндегі соматикалық тіркестерді фразеосемантикалық топтарға бөліп жүйелеу;

♦ әр фреймдік топтағы фразеологиялық бірліктерде көрініс тапқан жапон халқының ұлттық дүниетанымы мен этнокогнитивтік сана-

сына қатысты ой-тұжырымдарды түйіндеп, зерттеу нәтижелерін шығару.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеуде негізгі қолданылған материал ретінде «Коджиэн» жапон тілінің түсіндірме сөздігі; «Шинше: джирин» жапон тілінің түсіндірме сөздігі; Н. Накаджиманың жапон тілінің фразеологиялық сөздігі; К. Иноуэ мен Ю. Накамураның жапон тілінің көнерген сөздер сөздігі; «Дайсо»: жапон тіліндегі күнделікті өмірде қолданылатын фразеологизмдер түсіндірме сөздігі; І. Кеңесбаевтың қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін ерекше атауға болады.

Зерттеу барысында біз жапон тілінің соматикалық фразеологиялық бірліктерін құрамына енген соматизмі және сандық көрсеткіші бойынша төмендегідей топтастырдық:

1. 目 «көз» соматизмімен қолданылатын – 121 фразеологизм,

2. 手 «қол» соматизмімен қолданылатын – 97 фразеологизм,

3. 口 «ауыз» соматизмімен қолданылатын – 78 фразеологизм,

4. 胸 «кеуде» соматизмімен қолданылатын – 51 фразеологизм,

5. 腹 «қарын» соматизмімен қолданылатын – 44 фразеологизм,

6. 耳 «кұлақ» соматизмімен қолданылатын – 32 фразеологизм,

7. 頭 «бас» соматизмімен қолданылатын – 31 фразеологизм,

8. 足 «аяқ» соматизмімен қолданылатын – 30 фразеологизм,

9. 鼻 «мұрын» соматизмімен қолданылатын – 24 фразеологизм (新村出, 1991).

Берілген мақалада біз жоғарыдағы фразеологизм топтарының ішінен «қол» соматизмі құрамына енген фразеологиялық бірліктерді алып зерттедік. «Қол» компоненті бар соматикалық фразеологизмдердің лингвокогнитивтік семантикасын анықтау үшін, біз фреймдік талдау әдісін қолданамыз. Бұл талдау тәсілін жүргізуден бұрын, «фрейм» ұғымының анықтамасы мен фреймдік әдістің сипаттамасы мен артықшылықтарына нақтырақ тоқталып кеткенді жөн көрдік.

Қазіргі заманғы лингвистикалық әдебиеттерде фреймнің әр түрлі анықтамаларын кездестіруге болады. Фреймдік талдау әдісінің негізін салушы ғалымдардың бірі америкалық лингвист Ч. Филлмордің пікірінше, “фрейм – тілдік материалды сипаттау және түсіндіру

құралы болып табылғандықтан, тілдік құралдар мен фреймдер арасында өзара байланыс қалыптасады” (Филлмор, 1988: 83).

70-ші жылдардың ортасында К. Филлмор фреймдік семантиканы лингвистикалық тұжырымдама ретінде ұсынды, оны автор жаңа сөздер мен сөйлемдер құру, сөздердің жаңа мағыналарын қосу және элементтердің мағыналарын жинақтау принциптерін сипаттайтын зерттеу бағдарламасы ретінде қарастырды (Fillmore, 1982: 111).

Сонымен бірге тағы бір америкалық ғалым М. Минский XX ғасырдың 70-жылдары бастапқыда «фрейм» терминін (ағылшынша Frame – жақтау) кеңістіктегі көріністерді қабылдауға арналған білімдер құрылымын атау үшін енгізді. Ғалым өзінің «Frames for representing knowledge» атты кітабында «фрейм» сөзін өзінің қазіргі мағынасында қолданды, мұнда ол фрейм ұғымын былай анықтайды: “адам жаңа жағдаятты тану немесе бұрыннан таныс нәрселерге жаңа көзқараспен қарау мақсатында өзінің жадынан фрейм аталатын мәліметтер құрылымын таңдап алады және оның жеке-леген бөліктерін өзгерту арқылы құбылыстар мен үдерістердің анағұрлым кең тобын ұғынуына өзіне қолайлы етіп бейімдейді”. Яғни, М. Минскийдің анықтамасы бойынша, фрейм – стереотиптік жағдаятты бейнелеуге арналған мәліметтер құрылымы (Minsky, 1975:7).

Т.А. ван Дейк пікірінше, фрейм – концептінің айналасында ұйымдастырылған және белгілі бір құрылым шеңберінде осы концепт үшін маңызды, әрі мүмкін болатын ақпаратты қамтитын білім бірлігі. М. Минский сияқты, Т.А. ван Дейк те фрейм нақты емес, стереотиптік жағдаят туралы ғана жалпы ақпаратты қамтиды деп санады. Сондықтан ол фреймді мәтіндер мен олардың түсінігі арасындағы байланысты ашуға мүмкіндік беретін құрылым ретінде қарастырмады. Т.А. ван Дейк пен М. Минский, білім фрейм терминдері арқылы сипаттауға келетін концептуалды жүйелер негізінде ұйымдастырылған деген пікірде болды (Дейк, 1989:16).

Дж. Тейлор фреймді берілген лингвистикалық формаға байланысты көптеген салаларды біріктіретін білім құрылымы ретінде қарастырды (Нефедова, 2003: 9-10).

Р. Хадсонның лингвистикалық және лингвистикалық емес когнитивтік құрылымдардың бірегейлігіне қатысты теориясына сәйкес, сөздің дәл лексикалық мағынасы фреймге ұқсас құрылымның ең айқын мысалы болып табылады

деген тұжырым негізінде, фреймді және онымен байланысты когнитивтік категорияларды тілдік бірліктердің мазмұндық жоспарын талдау үшін пайдалануға мүмкіндік береді (Hudson, 1985: 284-287).

Қазақ ғалымдарының ішінде Г. Смағұлованың тілдің фразеологиялық қабаты мен фреймнің арақатынасына қатысты келесі пікірлері белгілі: “Фрейм көбінесе заттың, құбылыстың лексикалық мағынасы, ол тілдік тұлғаның энциклопедиялық және этнолингвистикалық білімі негізінде санада көрініс табады. Демек адамдар санасында сақталған әрбір ақиқат фрейм бола алады. Фразеологияға фреймдік тәсіл фразеологизмнің лингвистикалық және экстралингвистикалық семантикасының аражігін анықтау үшін қажет. Фразеологиялық семантика теориясына бұл керек нәрсе. Себебі фразеологиялық мағынаның негізгі мәнін анықтау адамның интеллектуалдық іс-әрекетінің тереңдігіне, оның танымы мен ойлауына, интуициясына байланысты” (Смағұлова, 2020: 60).

Біз фреймдік тәсілге қатысты айтылған соңғы пікірмен толығымен келісеміз және фразеологиялық бірліктердің лингвистикалық және экстралингвистикалық семантикасының аражігін ажырату үшін фразеологиялық мағынаның денотативті және коннотативті компоненттерін бөліп қарастыру маңызды деп санаймыз. Фразеологизмдер арқылы репрезентацияланатын прототиптік фреймдерді ашып-айқындау барысында, алдымен тұрақты тіркестің денотативті, яғни оның заттық-логикалық мағынасын нақтылап алу керек. Сондықтан фреймдік талдаудың бастапқы сатысы болып зерттелетін лексеманың пропозициясы табылады. Пропозиция деп әуелгі сөздің ақиқат болмысқа сәйкес келетін ерекшеліктерін айтамыз. Берілген зерттеуде пропозицияны «қол» сөзінің дефинициясын талдау барысында анықталатын семалар құрайды. Мұндай семалар мен фреймдердің байланысын зерделеу үшін ең әуелі «қол» лексемасына қатысты лексикографиялық дереккөздердегі түсіндірмелерге жүгінеміз:

1) адамның дене мүшесі; 2) есік тұтқасы; 3) адамның жазуы; 4) бағыт; 5) түр, сұрып (藤沼貴, 2000: 725-726).

«Қол» сөзінің дефиницияларын талдау нәтижесінде, бұл лексеманың жоғарыдағы семалары анықталды. Талдау барысында фреймдер мен «қол» семантикасының коннотативті компонентінің бір-бірімен тығыз байланысты екендігіне көз жеткіздік.

Зерттеудің келесі сатысы болып табылатын фразеологиялық фреймдерді анықтаудан бұрын фреймдердің құрылымдық сипаты мен ерекшеліктеріне қатысты лингвист ғалымдардың нақты пікірлеріне сүйенеміз. Жалпы фреймнің, прототиптіліктің құрылымдық сипатына қатысты ғалымдардың түрлі пікірлері бар. Мәселен, Дж. Лакофф прототип фреймдердің ядросы мен перифериясы болатындығын көрсетіп, осыған қатысты келесі пікірін білдірген: “прототиптілік кез келген категорияның орталық бірліктері берілген категорияның барлық қасиеттерін қамтуында көрініс табады. Фрейм ядросына жақын бірліктер тезірек танылады, тез игеріледі, жиі қолданысқа енеді, сәйкестендіру мәселелерінің шешіміне айналады, сондай-ақ, заттын атауы үшін референттің не болатындығын логикалық тұрғыда есептеу барысында қолданылады” (Lakoff, 1987: 32).

Когнитивті фразеологияның негізгі категорияларының онтологиялық қасиеттері бойынша фразеологиялық бірліктердің фреймдік құрылымы фразеологиялық мағынаның өзі және оның когнитивтік субстратының мәні сияқты деңгейлерден тұрады. Т.В. Дейк осы орайда, фреймнің оны құрайтын бірліктердің бірнеше деңгейлерін қамтуы мүмкін екендігін айтқан (Dijk, 1997:16]. Минскийдің айтуынша, фреймді түйіндер және олардың арасындағы байланыстар жүйесі деп қарастыруға болады. “Фреймнің суперординатты немесе жоғарғы түйіндері нақты анықталған және әрдайым жағдайға үйлесімді. Субординатты, төменгі түйіндердің көптеген «слоттары» бар, олар өз кезегінде берілген жағдайға қолданылатын жеке деректермен толықтырылады” (Minsky, 1975:7). Бұл мәселеде біз Минскийдің тұжырымымен толықтай келісеміз және фреймдік құрылымның сипатына қатысты фрейм субфреймдерге бөлінеді, ал субфреймдер өз кезегінде слоттардан тұрады деген пікірді ұстанамыз.

Зерттеудің келесі сатысында, яғни «қол» соматизмі құрамына енген фразеологизмдердің семантикасын зерделеп, фреймдік талдау жүргізу үдерісінде, «қол» сияқты дене мүшесінің атауы құрамына енген фразеологиялық бірліктерде репрезентацияланатын адам өмірінің түрлі аспектілеріне қатысты 7 фрейм анықталды:

1. «Еңбек»;
2. «Қарым-қатынас»;
3. «Мақсат»;
4. «Қабілет»;
5. «Көмек»;
6. «Қылмыс»;

7. «Әбігер», «әуре-сарсаң»;

1. «Еңбек» фреймі. Қол – адам өміріндегі еңбек үдерісін жүзеге асыратын аса маңызды дене мүшесі. Ежелгі заманнан бері қолына кетпеп ұстаған адамның бейнесі дүниежүзінде еңбектің символы болып саналады. «Еңбек» фреймі жапон тіліндегі келесі фразеологиялық бірліктер арқылы репрезентацияланады: 「手が足りない」(тэ га таринай) – «еңбек күші жетіспейді» (тура мағынасы – «қолдың жетіспеуі»), 「手を省く」(тэ о хабуку) – «еңбек күшін үнемдеу» (тура мағынасы – «қолын үнемдеу»). Осындағы еңбек күшіне қатысты айтылған фразеологиялық тіркестердің коннотацияларын анықтау кезінде, байқағанымыз бұл тұрақты тіркестер құрамындағы «қол» лексемасының «қызмет жасайтын, еңбек ететін адам» деген мағынаға ие. Яғни, берілген фразеологиялық оралымдар ішіндегі бейне, ойсурет «еңбек етіп жатқан адамның қолдары» болып табылады. Жалпы алғанда, орындалатын қызмет түріне байланысты еңбек ету үдерісіне адамның қолынан басқа, өзге де дене мүшелері қатысатыны мәлім. Алайда, зерттеудің нәтижелеріне сәйкес, жапон халқының түсінігінде осылардың ішінде «қол» іспетті дене мүшесінің «еңбек ету» іс-әрекетін жүзеге асыруда негізгі орын алатындығы белгілі болды.

«Еңбек» фреймінің құрамына «жұмыс», «қызмет» субфреймі де кіреді. Бұл субфрейм төмендегі фразеологизмдер негізінде экспликацияланады: 「手を抜く」(тэ о нуку) – «жұмыстан қашу» (тура мағынасы – «қолын алып тастау»), 「手を付ける」(тэ о цукэру) – «жұмысқа кірісу» (тура мағынасы – «қолын жабыстыру»), 「手が早い」(тэ га хаяй) – «шапшаң жұмыс істеу» (тура мағынасы – «қолы тез»), 「手が離せない」(тэ га ханасэнай) – «жұмыстың көп болуы» (тура мағынасы – «қолын алыстата алмау»).

2. «Қарым-қатынас» фреймі. «Қарым-қатынас» фреймін вербалдайтын жапон тіліндегі фразеологизмдерге 「手を広げる」(тэ о хирогэру) – «қарым-қатынас аясын кеңейту» (тура мағынасы – «қолды кеңейту»), 「手を切る」(тэ о киру) – «қарым-қатынасты үзу» (тура мағынасы – «қолды кесу») т.б. жатады. Бұл фреймнің ішіне «ынтымақтастық», «серіктестік» субфреймі де енеді, соңғысы 手を組む(тэ о куму), 手をつなぐ(тэ о пунагу), 手を結ぶ(тэ о мусубу) – «бірлесу», «ынтымақтасу» мағынасындағы фразеологизмдер арқылы тілде көрініс тапқан.

Аталған фразеосемантикалық топтың «қарым-қатынас» фреймімен байланысты болуы-

ның себептерін түсіндіру үшін кинесика сала-сына үңілудің маңызы зор. Осыған қатысты қазақ ғалымы Р.А. Авакова былай дейді: “Әрбір халықтың ерте заманнан қалыптасып келген салт-дәстүрлері мен дағдыларында белгілі бір психологиялық іс-әрекеттер көп кездеседі. Сезімді, көңіл-күйді, іс-қимыл әрекетін көп сөзбен айтпай-ақ, ыммен, ишаратпен, еппен сездіретін және соларды дәл бейнелейтін ойлы сесті ұғымдар бар. Адамның дене мүшелері арқылы жасалған қозғалыстар соматикалық бейвербалды фраземалардың жасалуына ұйытқы болған. Коммуникативтік актідегі бейвербалды тәсілдерді зерттеу кинесикамен байланысты. Паралингвистикалық амалдардың ішінде көп тарағаны дене қимылдары. Соның ішінде херемалар (грек тілінен *hejr, hejros* – қол) адамдардың қарым-қатынасы барысында жиі қолданылады: қол алысу, қол қусыру, қол соғу, қол жаю, қол сермеу, қол бұлғау, қол көтеру және т.б. фраземалар сөйлеу ситуациясы мен қатынас ерекшеліктеріне қарай қолданылады” (Авакова, 2003: 22).

Жапон бейвербалды қарым-қатынасында танысу, сәлемдесу, қоштасу кезінде «оджиги» – дәстүрлі иілу рәсімі негізгі орын алады, алайда, жапондықтар «қол бұлғау» херемасын да қолданатыны анық. Яғни, күншығыс елінің өкілдері нақты қол берісіп амандаспаса да, оларда «қол» лексемасына қатысты көп этностарға ортақ түсінік қалыптасқан, яғни жапондықтар адамның «қолы» іспетті дене мүшесін тұлғааралық қарым-қатынастың жүзеге асуына жәрдемдесетін небір «құрал» ретінде қабылдайды.

3. «Мақсат» фреймі. «Қол» лексемасымен бірге қолданылатын фразеологизмдер арқылы тілде көрініс тапқан «мақсат» фреймінің құрылымы бірнеше субфреймді қамтитындығы белгілі болды. Аталған фрейм өз мақсатын жүзеге асыруына қатысты адамның мүмкіндіктері, сол мақсатқа қол жеткізудің әдіс-тәсілдері мен іске асыратын шаралары деген түсініктерді білдіретін үш субфреймнен құралады. «Әдіс-тәсілдер» субфреймі өз кезегінде «айла-тәсіл» слотынан тұрады. «Мақсат» фреймін репрезентациялайтын фразеологиялық бірліктерге **手が届く** (тэ га тодоку) – қол жеткізу (тура мағынасы – қол жету), **手に入れる** (тэ ни ирэру), **手にする** (тэ ни суру) – қолға түсіру (тура мағыналары – қолына енгізу, қолы жасау) жатады. «Мүмкіндік» субфреймі келесі соматикалық тіркестерде көрініс табады: **手が出ない** (тэ га дэнай) – мүмкіндігі жоқ (тура мағынасы – қолы

шықпау), **手に余る** (тэ ни амару) – қолынан келмеу (қолы артылу), **手の施しようがない** (тэ но ходокошиё: га най) – қолдан келер іс жоқ (қолдың беретіні жоқ). «Шара» субфреймі **手を打つ** (тэ о уцу) – шара қолдану (тура мағынасы – қолын ұру) сияқты фразеологизм арқылы тілде сақталған. «Әдіс-тәсіл» субфреймін вербалдайтын фразеологизмдер қатарына **手を尽くす** (тэ о цукусу), қолдан келетін амалдарды жасау (тура мағынасы – «қолын толығымен бітіру») деген тұрақты тіркес енеді. Оның фразеологиялық мағынасын ресей ғалымы С.А. Быкова “барлық мүмкін әдістер мен тәсілдерді қолданып көру” деп түсіндіреді (Быкова, 2007: 369). Жапон тілінде осыған семантикасы ұқсас **手を替え品を替え** (тэ о каэ щина о каэ), (тура мағынасы – «қолын ауыстыру, тауарын ауыстыру») деген тұрақты тіркес бар. Жапон лингвист ғалымдары М. Танака, Н. Магара өздерінің «Фразеологизмдер» атты еңбегінде берілген соматикалық бірлікті «жан таласу», «тырысу», «барын салу» деген фразеосемантикалық топқа енгізіп, оның мағынасының коннотативті бөлігін “әр түрлі амал-әдістерді қолдану” деп интерпретациялайды (Танака, Нагара, 1995: 64). «Әдіс-тәсіл» субфреймінің «айла-тәсіл» слоты **手に乗る** (тэ ни нору) соматикалық бірлігі негізінде тілде бекіген.

4. «Қабілет» фреймі. Аталған фрейм «шеберлік», «біліктілік» субфреймінен құралады. Аталған субфреймнің тілде вербалдануы **手が上がる** (тэ га агару) – шеберлігінің артуы (тура мағынасы – қолы көтерілу) фразеологизмі арқылы жүзеге асады. «Қабілет» фрейміне «қол» лексемасымен қолданылатын соматикалық бірліктердің енуінің себептеріне келер болсақ, сан ғасырлар бұрын бұл фразеологиялық бірлік жапон иероглифтерін жетік білетін, әрі оларды нақышына келтіріп жаза алатын, яғни каллиграфия шеберлері жөнінде сөз қозғалғанда пайдаланылған. VI-VII ғасырларда Жапонияда Қытай мәдениеті мен өркениетінің әсері күшейіп, оның жазу стилі, сурет өнері, музыкасы, әдебиеті күншығыс еліне ене бастаған тұста, жапон ұлт өкілдерінің арасында қытай жазуын толыққанды меңгерген каллиграфия майталмандары санаулы ғана болды. Сондықтан Қытайда білім алып келген жапондықтар жақсы қызметке орналасып, ерекше құрметке ие болды. Каллиграфия шеберлерінің өнері жоғары бағаланды. Мұндай адамдар Жапонияда тек жоғары лауазымдарға сайланып отырды. Демек, каллиграфия мамандарының жапон қоғамында беделінің артуының салдарынан **技能が上**

がる」(гино: га агару), «шеберлігінің артуы» деген сөз тіркесімен бірге, «қол» соматизмі құрамына енген 「手が上がる」(тэ га агару) фразеологизмі де пайда болды.

5. «Көмек» фреймі. Берілген прототиптік фрейм 「手を貸す」(тэ о касу) – «көмектесу» (тура мағынасы – «қолды қарызға беру»), 「手を借りる」(тэ о кариру) – «көмек алу» (тура мағынасы – «қолды қарызға алу»), 「手を差し伸べる」(тэ о сацинобэру) – «қол ұшын беру» (тура мағынасы – «қолды созу») тәрізді фразеологиялық бірліктерден анықталды. 「手を差し伸べる」(тэ о сацинобэру) фразеологизмінің ішкі формасын адамның құлап қалған кезіндегі оның аяққа тұруына көмектесуі үшін жанындағы адамның қолын созып тұрғандағы бейнесімен сипаттауға болады. Қазақ тілінде дәл осындай бейнелік компонентке ие «қол ұшын беру» деген фразеологизм бар. Мұндағы ойсурет көптеген тілдердің фразеологиясына ортақ элемент болып табылады. «Қол» соматизмі енген «көмек» фреймін вербалдайтын соматикалық бірліктер қазақ тілінде де кездеседі. Қ. Қожахметова, Р.Е. Жайсақова, Ш.О. Қожахметованың қазақша-орысша фразеологиялық сөздігінде мұндай тематикада «қол ұшын беру», «қол созу» т.б. секілді тұрақты тіркестер берілген (Қожахметова, Жайсақова, Қожахметова, 1988: 121).

6. «Қылмыс» фреймі. 「手を出す」(тэ о дасу) – «қол жұмсау», 「手をあげる」(тэ о агэру) – «қол көтеру» соматикалық оралымдары арқылы «қылмыс» фреймі, оның ішінде «зорлық-зомбылық» субфреймі репрезентацияланады. Жалпы «қылмыс» фреймінің құрылымына келсек, ол «зорлық-зомбылық» және «ұрлық» субфреймдерінен тұрады. «Ұрлық» субфреймі 「手が長い」(тэ га нагай) – ұрлыққа бейім (тура мағынасы – қолы ұзын) секілді фразеологиялық бірлік арқылы тілде көрініс тапқан. Жапон тілінде «зорлық-зомбылық», «ұрлық», «зиянкестік» тәрізді бағалауыштық коннотациялар тән негативті мән-мағыналарға ие фразеологиялық оралымдар – негізінен «қол» компонентімен жасалатын тұрақты тіркестер. Себебі, жоғарыда атап өткеніміздей, адамның қолы сияқты дене мүшесі еңбек, көмек сияқты түрлі игі амалдарды атқаруымен бірге, өзгелерге зиян келтіретін жағымсыз, жек көрінішті әрекеттерді де жүзеге асырады. Мұндай когнитивтік түсініктер жапон халқының да ұлттық дүниетанымына тән.

7. «Әбігер», «әуре-сарсаң» фреймі. Берілген прототиптік фрейм жапон тіліндегі 手を掛ける

(тэ о какэру) – әуре болу, 手を煩わす (тэ о вадзуравасу) – әбігерге түсу, әуре-сарсаңға салыну (тура мағынасы – қолын қиналдыру) тәрізді фразеологиялық бірліктер арқылы репрезентацияланады. «Әбігер», «әуре-сарсаң» және «еңбек» фреймдерін вербалдайтын фразеологиялық бірліктердің қалыптасу уәждеріне үңілсек, олар жапон халқының ұлттық құндылықтар жүйесі және оның ділімен тығыз байланыста екендігін аңғаруға болады. Осыған қатысты жапон ғалымы Кен Моги өзінің «Икигай. Жапонша өмір мәні» атты кітабында жапон ұлтының өзге ұлт өкілдерінен өзгешеленетін ерекше өмірге деген көзқарасы «икигай» концепциясы жөнінде жазады. Оның ішінде жоғарыдағы фреймдерді талдау үшін біз «кодавари» ұғымына айрықша тоқтағанды жөн санаймыз. Ғалым өз еңбегінде «кодавари» туралы былай деп жазады: “Кодавари ұғымын аудару қиын. Көбінесе ол «жауапты тәсіл» немесе «қажырлық, табандылық» деп түсіндіріледі. Алайда, бұл түсіндірмелер белгілі бір мәдени контекстінде пайда болған көптеген ұғымдар сияқты, сөздің шынайы мағынасын дәл жеткізе алмайды. Кодавари – адамның бұлжытпай ұстанатын жеке стандарты. Кодавари әрдайым болмаса да, кәсіби қызметпен және өнім сапасының белгілі бір деңгейімен байланысты. Адамның тіршілігінде өмір бойы орын алатын бұл көзқарас икигайдың негізгі элементі болып табылады. Кодавари табиғатынан әрбір адам үшін өзінше сипатқа ие – бұл өз ісің үшін деген мақтаныштың көрінісі. Бүге-шүгесіне дейін айтпай-ақ, кодавари – бұл тіпті ең ұсақ бөлшектерге дейін ерекше назар аударуды меңзейтін адамның өз ісіне деген көзқарасын білдіреді деуге болады” (Моги, 2018: 13). Байқағанымыздай, жапон халқының өмірлерінің барлық салаларында кодавари идеясы орын табады. Күншығыс елінің мәдениеті оған дәлел. Мәселен, амиругуми, сашико, кумихимо, оригами, икебана, шай рәсімі т.б. жапон мәдениетінің өнер түрлерінің барлығы дерлік адамның ыждахатты әрі бейнетті қол еңбегі негізінде жүзеге асады. Жалпы ерте заманнан бері жапон этносының танымында «қол» адамның әуреге салынып, сабырменен тынбастан-талмастан қажырлы еңбек етуі сияқты үдерісті жүзеге асыратын дене мүшесі деген когнитивтік түсініктер қалыптасқан. Соның салдарынан тілде «еңбек», «қызмет», «әуре болу» «әбігерге салыну» мағыналарындағы бірқатар «қол» соматизмі құрамына енген фразеологиялық бірліктер қалыптасқан.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жоғарыдағы нәтижелерді түйіндей келе, жапон тіліндегі «қол» компонентімен қолданылатын фразеологизмдердің семантикасын лингвокогнитивтік тұрғыдан талдау барысында, зерттеу нысаны болған соматикалық бірліктердің әр түрлі жеті фрейм («еңбек», «қарым-қатынас», «мақсат», «қабілет», «көмек», «қылмыс», «әуре-сарсаң») негізінде қалыптасқандығы анықталғандығын айтуға болады. Берілген фреймдер өз ішінде белгілі бір мағыналас субфреймдерден, ал субфреймдер слоттардан құралады. Бұл топтағы фразеологиялық бірліктер адамның мақсат-мұраттары, өзгелермен қарым-қатынас жасауы, жеке дара қабілеттері мен атқаратын қызметі, игі амалдары мен жағымсыз іс-әрекеттері сияқты өмірдің түрлі аспектілеріне қатысты ұғымдарды бір «лексемаға» біріктіретін сан қырлы да, кең көлемді мағынаға ие екендігі белгілі болды. Яғни, әрбір анықталған фрейм түрін жапон тілінде репрезентациялайтын фразеологиялық оралымдардың коннотациялары семантикалық жағынан әр түрлі екендігі мәлім болды. Олардың фразеосемантикалық ерекшеліктеріне сәйкес, аталған соматикалық тіркестердің фреймдік классификациясы жасалды. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде, «қол» лексемасы қолданылған фразеологиялық бірліктердің лингвокогнитивтік сипаты ашылды, тілде пайда болу уәждері айқындалды. Сайып келгенде, жоғарыда көрсетілген фреймдер мен субфреймдердің жапон халқының ұлттық дүниетанымы мен оның әлемнің тілдік бейнесін құрайтын этнотанымдық түсініктері мен ұстанымдарымен тығыз байланысты екендігіне көзіміз жетті.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер мен тұжырымдар жапон тіліндегі соматикалық фразеология пәнін одан да тереңірек зерттеп, аталған салада түрлі семантикалық, құрылымдық, лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық және лингвомәдени талдаулар жүргізудің қажеттігін айғақтайды.

Қазақстандағы жапонтану саласында мұндай жапон тілінің соматикалық фразеологиясына қатысты лингвокогнитивтік зерттеулердің бүгінгі күнге дейін әлі жүргізілмегендігін ескерсек, бұл жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы бар екендігі күмәнсіз. Жапон тілінің фразеологиялық бірліктерін бұған дейін зерттеген ғалымдардың еңбектерімен салыстырғанда, бұл зерттеу жұмысы нәтижелерінің жаңа-

лығы мен құндылығын төмендегідей көрсетсе болады:

- ◆ жапон тіліндегі соматикалық тұрақты тіркестерінің қазақ тіліне аударылуы;

- ◆ қазақ және жапон «қол» соматизмі құрамына енген фразеологизмдердің семантикалық жағынан салыстырмалы талдаудың жасалуы, айырмашылықтары мен сәйкестіктерінің анықталуы;

- ◆ жапон тіліндегі «қол» лексемасымен қолданылатын соматикалық тіркестердің лингвокогнитивтік семантикасының қазақ тіліндегі сөйлеуші тұрғысынан қазақ тілінде ашып анықталуы; жапон ұлтының этнокогнитивтік санасына қатысты жаңаша ой-тұжырымдардың жасалуы.

Қорытынды

Берілген жұмыс нәтижелерін мұнда қарастырылмаған жапон тіліндегі өзге анатомиялық атаулармен қолданылатын соматикалық тұрақты тіркестерді зерттеуге бағытталған еңбектерді жазу және жапонша-қазақша фразеологиялық сөздік жасау барысында пайдалануға болады.

Сондай-ақ, ғылыми зерттеу нәтижелерін лексикология, фразеологизмдер семантикасы, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық байланыс, аударма теориясы мен практикасы, идиомалық аударма негіздері т. б. арнайы курстарды жүргізуде, арнайы семинарлық оқуларда пайдалануға болады.

Қорыта келгенде, фразеологизмдер қандай болмасын халықтың шешендік қорын қалыптастырып сақтайтын ең өнімді бұлағы тәрізді. Себебі, олар алғаш ел арасынан шыққан, оның бүкіл рухани өмір-тіршілігін, тұрмысын, салт-дәстүрін, менталдық қадір-қасиеттерін жетік білетін ақылгөй шешендер тарапынан дүниеге келеді, әрі тілде тұрақталып қалыптасады. Сондықтан өзге тілдің фразеологиялық қабатын меңгеру – сол тілде сөйлейтін этностың ұлттық болмысымен танысудың бірден-бір жолы. Жапон тіліндегі адамның дене мүшелері ұйытқы болуымен жасалған фразеологиялық бірліктер жан-жақты қарастыру арқылы жапон ұлтының алғашқы танымдық ерекшеліктерін, ойлау формаларын, қоршаған әлем мен ақиқат дүниеге қатысты көзқарастары мен ой-пікірлері жөнінде маңызды лингвокогнитивтік мәліметтер алуға болады.

Берілген мақалада жапон соматикалық фразеологизмдеріне лингвокогнитивтік тұрғыдан

талдау жүргізу нәтижесінде, тілдің танымдық табиғи болмысы, ұлттың тілдік санасы, өзіндік дүниетанымдық ерекшеліктері, когнитивтік түсініктері мен өмірлік ұстанымдарына қатысты құнды мағлұматтар алынды. Тек бір ғана «қол» лексемасымен қолданылған соматикалық бірліктердің өзін зерделеу арқылы жапон тіліндегі көне заманнан қалыптасып, бүгінге дейін

сақталып келген мәдени-танымдық ақпаратты игеруге мүмкіндік туды. Ал бұл өз кезегінде жапон тілін үйренуші қауымның тілді тереңірек түсініп-пайымдауына түрткі болатыны ақиқат. Осылай мұндай зерттеулер жүргізу екі этностың ұлтаралық қарым-қатынастарының одан әрі нығаюына және отандық жапонтану саласының дамуына өз ықпалын тигізеді деп сенеміз.

Әдебиеттер

- 新村出 . 広辞苑 . – 東京 : 岩波書, 1991.
Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск №23. – М.: Прогресс, 1988. – 320 б.
Fillmore Ch.J. – Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. Seoul – 1982.
Marvin Minsky. A Framework for Representing Knowledge, in: Patrick Henry Winston (ed.), The Psychology of Computer Vision. McGraw-Hill, New York (U. S.A.), 1975.
Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 б.
Нефедова Л.А. Когнитивный подход к интерпретации текста: учебное пособие. – Челябинск: Союз, 2003. – 176 б.
Hudson R. Some basic assumptions about linguistic and non-linguistic knowledge. Quaderni di semantica, 1985. V. VI. № 2.
Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: Елтаным баспасы, 2020. – 256 б.
研究者 和露辞典 . 藤沼貴 . - 東京: 研究者, 2000.
Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What categories reveal about the mind. Chicago; London, 1987. – 632 p.
Dijk T. A. van Text and Context Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. – Longman, 1997. – 159 p.
Авакова Р.А. Қазақ фразеологизмдердің семантикасы: ФГД. дисс. автореф. – Алматы, 2003.
Быкова С.А. Японско-русский фразеологический словарь. – 2-е изд. – М.: АСТ; Восток-запад, 2007. – 439 с.
田仲正江、間柄奈保子 慣用句 上級.- 東京: 専門教育出版, 1995.
Қожахметова Х.Қ., Жайсақова Р.Е., Қожахметова Ш.О. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік. – Алматы: Мектеп, 1988. – 220 б.
Могги К. Икигай. Смысл жизни по-японски. – М.: Азбука-Аттикус, 2018. – 192 с.

References

- I.Shinmura. (1991) Kojien. Tokyo: Iwanami shyoten.
Ch.J. Fillmore. (1988) Freimy i semantika ponimaniya //Novoe v zarubejnoi lingvistike. [Frame and understanding semantics // New in foreign linguistics]. Vypusk #23. Moscow: Progress. 320p.
Ch.J. Fillmore. (1982) Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. Seoul.
M. Minsky. (1975) A Framework for Representing Knowledge, in: Patrick Henry Winston (ed.), The Psychology of Computer Vision. McGraw-Hill, New York (U.S.A.).
Dijk T. A. van. (1989) Yazyk. Poznaniye. Kommunikaciya. [Language. Cognition. Communication]. Moscow: Progress. 312 p.
L.A.Nefedova. (2003) Kognitivnyi podhod k interpretacii teksta: uchebnoe posobiye. [Cognitive Approach to Text Interpretation: A Study Guide]. Chelyabinsk: Soyuz. 176 p.
R. Hudson (1985) Some basic assumptions about linguistic and non-linguistic knowledge. Quaderni di semantica, V. VI. № 2.
G. Smagulova. (2020) Qazaq frazeologiyasy lingvistikalыk paradigmalarda: monografiya. [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph]. Almaty: Yeltanym baspasy, 2020. 256 p.
研究者 和露辞典 . 藤沼貴 . - 東京: 研究者, 2000.
G. Lakoff . (1987) Women, Fire and Dangerous Things: What categories reveal about the mind. Chicago:London, 632 p.
Dijk T. A. van. (1997) Text and Context Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. – Longman.159 p.
R.A. Avakova. (2003) Qazaq frazeologizmderding semantikasy: FGD. diss. avtoref. [Semantics of Kazakh phraseology: Abstract of the dissertation of the doctor of philological sciences]. Almaty.
C.A. Bykova. (2007) yaponsko-russkii frazeologicheskii slovar. 2-e izd. [Japanese-russian phraseological dictionary]. Moscow: AST; Vostok-zapad. 439 p.
田仲正江、間柄奈保子 慣用句 上級.- 東京: 専門教育出版, 1995.
H.Q. Qozhahmetova, R.E.Zhaisakova. Sh.O. Qozhahmetova. (1988) qazaqsha-oryssha frazeologiyalyq sozdik [Kazakh-russian phraseological dictionary]. Almaty: Mektep. 220 p.
K.Moggi. (2018) Ikgai. Smysl jizni po-yaponski. [The meaning of life in Japanese]. Moscow: Azbuka-Attikus. 192 p.